

1948. prerastao u Međunarodni savez za zaštitu prirode i prirodnih dobara (International Union for Conservation of Nature and Natural Resources — IUCN); sada mu je sjedište u Švicarskoj (Gland).

Pokret za zaštitu prirode u Hrvatskoj pojavljuje se već u XIX. st. God. 1837. donesena je odluka o kaznama zbog uništavanja drveća i drvoreda uz ceste i putove, a 1892. raspisao o potrebi zaštite tise. Krajem XIX. st. pojavljuju se članci i prijedlozi za zaštitu prirode u hrv. časopisima (»Priroda«, »Hrvatski planinar«, »Šumarski list«, »Viestnik prvoga obćega hrvatskog društva za gojenje lova i ribarstva«). God. 1893. utemeljeno je Društvo za uređenje i poljepšavanje Plitvičkih jezera i okolice, koje je 1914. podnijelo Hrvatskome saboru memorandum »O ljepotama Plitvičkih jezera i o zaštiti njihovoj«. God. 1900. donesen je Zakon o zaštiti pećina, a 1910. Naredba Kraljevske zemaljske vlade o čuvanju »remek-djela prirode, koja su važna sa znanstvenoga gledišta ili su od osobite estetske važnosti, a služe za ures domovine«. Društvo za uređenje i poljepšavanje Plitvičkih jezera surađivalo je s Ministarstvom šuma i rudnika, te s Direkcijom šuma u Sušaku oko zaštite, unapređenja i promidžbe Plitvica, a 1925. Društvo je podnijelo Ministarstvu šuma i rudnika »Zakonsku osnovu o zaštiti Plitvičkih jezera«. Unutar Hrvatskoga prirodoslovnoga društva utemeljen je 1922. Odbor za zaštitu prirodnih spomenika. God. 1928/29, na temelju Financijskoga zakona, proglašeni su nacionalnim parkovima Plitvička jezera, Bijele stijene (Velika Kapela), Štirovača (Velebit) i Paklenica. Iste su godine, naredbom Ministarstva šuma i rudnika, šuma Dundo na otoku Rabu i Muški bunar na Psunju uređeni kao prirodni parkovi. Na prijedlog Odbora za zaštitu prirodnih spomenika utemeljeno je 1937. Povjerenstvo za zaštitu prirodnih spomenika Savske banovine. Time je društveni rad na zaštiti prirode dobio (donekle) državni značaj. Ministarski je savjet u vezi s radom na zaštiti prirode donio 1938. Uredbu o nacionalnim parkovima. U smislu te Uredbe utemeljen je u Zagrebu Banovinski savjetodavni odbor za zaštitu prirode (bivše Povjerenstvo) koji je prerastao u Savjetodavni odbor za zaštitu prirode Banovine Hrvatske. Uredba o čuvanju starina i prirodnih spomenika na području Banovine Hrvatske donesena je 1940, ali zbog rata nije provedena. Tijekom II. svj. r. i neposredno nakon njega mnogi su prvorazredni prirodni objekti oštećeni sječom ili požarima: Dundo, Paklenica, Plitvice, Štirovača, Prašnik, Saplnara (na otoku Mljetu).

God. 1946. u Zagrebu je utemeljen Zemaljski zavod za zaštitu prirodnih rijetkosti NR Hrvatske, a 1949. donesen je Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Hrvatske, prema kojemu je postojala samo kategorija »prirodne rijetkosti«. Na temelju Općega zakona o šumama iz 1947. postojala je mogućnost da se »šumski predjeli prirodnih ljepota, kao i oni povijesnog i znanstvenog značenja, mogu zakonima proglasiti za nacionalne parkove«. Tako je već 1949. Sabor NR Hrvatske proglasio Plitvička jezera i Paklenicu nacionalnim parkovima. Poč. 1950. zbog posebnih okolnosti služba zaštite prirode spojena je sa službom zaštite spomenika kulture (Konzervatorski zavod NR Hrvatske, Odjel za zaštitu prirodnih rijetkosti, Zagreb). Pri tom Odjelu utemeljen je Savjet za zaštitu prirodnih rijetkosti. God. 1954. donesena je Uredba o nacionalnim parkovima, a 1960. Zakon o zaštiti prirode; 1961. osamostaljena je služba zaštite prirode (Zavod za zaštitu prirode — Zagreb, poslije Republički zavod za zaštitu prirode — Zagreb). God. 1976. donesen je novi Zakon o zaštiti prirode. Od 1990. djeluje Zavod za zaštitu okoliša, prirode i prirodne baštine, od 1994. Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine.

Među posebno zaštićenim objektima prirode u Republici Hrvatskoj nalaze se *strogi prirodni rezervati* Hajdučki i Rožanski kukovi (Velebit), Bijele i Samarske stijene (Velika Kapela); *nacionalni parkovi* Plitvička jezera, Paklenica, Risnjak, Mljet, Kornati, Brijuni, Krka; *parkovi prirode* Kopački rit (šire područje), Medvednica, Velebit i Biokovo. Cjeloviti popis posebno zaštićenih objekata prirode ostalih kategorija naveden je u publikaciji Prirodne znamenitosti Hrvatske, Zagreb 1974. i 1990.

U Domovinskome ratu neki su parkovi bili zaposjednuti (Plitvička jezera, Paklenica, Kopački rit) i umnogome oštećeni. Nakon oslobođanja ti se prostori revitaliziraju i dovode u izvornu funkciju.

LIT.: Nacionalni park Plitvička jezera, Zagreb 1958. — IUCN (International Union for Conservation of Nature and Natural Resources), Statuts, Bruxelles 1959. — Zaštita prirode u Hrvatskoj, Zagreb 1961. — Preporuka za zaštitu ljepote i karaktera pejzaža i predjela, Vijesti MK, 1964. — Prirodne znamenitosti Hrvatske, Zagreb 1973—1990. — I. Bralić, Nacionalni parkovi Hrvatske, Zagreb 1990. — Nacionalni park Plitvice: Dvije godine okupacije, Zagreb 1993.

M. Kam. i R.

ZAŠTITA SPOMENIKA, stručna djelatnost koja se bavi popisom, dokumentacijom, sustavnim sređivanjem, restauriranjem i znanstvenom obradom umj. i kulturnopov. spomenika, te brine o njihovu održavanju poduzimajući potrebne mjere i zahvate na ugroženim spomenicima. Cilj je tih zahvata da se spomenik zaštiti od propadanja, oštećenja, razaranja, da se spriječi njegovo nasilno izdvajanje iz prirodnog i pov. okruženja te da se ispravnim predstavljanjem učini pristupačnim javnosti. U novije doba, osim pojedinačnih građevina ili predmeta, djelokrug zaštite spomenika obuhvaća također urbanističke cjeline, pa i čitava naselja koja imaju pov. i estetsku vrijednost. Zaživio je pojam »kulturne sredine« kao najcjelovitijega shvaćanja kvalitetnoga okoliša, koji podrazumijeva sve oblike prirodne i kulturne baštine.

Premda je briga za spomenike stara koliko i sama kultura, zamisao o njihovom sustavnom spašavanju — bilo radi zaštite od vanjskih nepogoda bilo radi nove životne namjene — sasvim je nov pojam, vezan uz razvitak pov. znanosti i kulture koja nastoji da u djelima prošlosti objektivno naznači njihove estetske, kult. i pov. vrednote. To se odrazilo i u donošenju zakona i odredaba kojima se zaštićuju spomenici, njihove cjeline i okoliš s kojima su povezani. Mnogobrojne međunarodne povelje, konvencije i deklaracije o zaštiti spomenika prihvatile su gotovo sve zemlje svijeta.

Prve nagovještaje zaštite spomenika u Hrvatskoj sadrže srednjovj. statuti dalm. gradova. Tako se u Korčulanskome statutu iz 1214. traži od vlasnika da obnovi ruševne kuće, a u Dubrovačkome statutu iz 1272 (s dopunskim odredbama iz 1338) propisuje se planski način gradnje grada i izriče briga gradske uprave za održavanje sigurnosti u sagrađenim prostorima.

Najstariji primjeri restauracije također su iz sr. vijeka. Zadarski je nadbiskup Lovro Lenario, uz suglasnost opatica i redovnica samostana Sv. Marije, sklopio 1439. ugovor s majstorom Nikolom Bilšićem da poruši crkv. zvonik iznad prvoga kata i obnovi ga prema prvotnim oblicima. Zahvati majstora Jurja Dalmatinca na pov. građevinama pokazuju određeno uvažavanje zatečene arhitekture, ali istodobno i nove kreativne postupke. Tako je na plemićkome sklopu kraj Zlatnih vrata u Splitu u cjelini uvažavao izvorno romaničko ist. krilo, ali je na zapadu uveo sasvim novo prostorno rješenje s prizemnim dvorištem i ložom, te gotičko-renesansnom dvoranom na prvome katu.

Konzervatorske je postupke u doba renesanse pomno provodila Dubrovačka Republika. Iz mnogobrojnih dokumenata može se zaključiti kako vlasti jednako strogo čuvaju pojedine građevine kao i pov. ozračje u cjelini, odbijajući različite zahtjeve za pregradnje kojima bi se narušio stari sklad, ili pak uvjetujući dozvole strogim čuvanjem postojećega stanja.

Iz baroknoga je razdoblja mnogo više podataka o rušenju pov. građevina nego o njihovoj zaštiti. U XVII. st. ruše se ostaci ant. Salone da ne bi poslužili kao tur. uporište, ali i zbog kamene građe. Rijetki su u tome razdoblju pojedinci koji dižu glas u prilog zaštiti kult. dobara; splitski plemić Albert Papalić 1685. prosvjeduje protiv namjeravanoga premještanja romaničke propovjedaonice u katedrali. Njegova je predstava osobito zanimljiva zbog stava da su kulturna dobra opće vlasništvo.

Razdoblje klasicizma sa svojim konceptom vrednovanja samo ant. pov. slojeva odrazilo se i na tlu Hrvatske; prvi ga je donio britanski arh. Robert Adam koji je 1757. doputovao u Split da bi zajedno sa suradnicima proučio Dioklecijanovu palaču (1764. objelodanio je prvu monografiju o njoj). U crtežima Adamova suradnika Ch. L. Clérissseaua ispušteni su mnogi srednjovj. spomenici, što je bilo sasvim u skladu s vrednovanjem isključivo ant. razdoblja. Krajem mlet. vladavine u Dalmaciji, krajem XVIII. st. započinje i prva kataloška obrada sa snimcima stare Salone i drugih arheol. lokaliteta. Klasicistički pogledi još više dolaze do izražaja u doba franc. uprave (1806—13) te se pokazuju, među ostalim, i u planu maršala Marmonta za čišćenje Dioklecijanove palače od kasnijih dogradnji i za obnovu prvotnoga stanja palače. Takve zamisli nisu ostvarene, ali je već na početku sljedećega razdoblja austr. uprave uklonjeno nekoliko važnih srednjovj. građevina, među kojima i najljepši kasnogotički sklop na Narodnome trgu u Splitu. Zadnji utjecaj klasicizma u Splitu vezan je uz djelovanje arhitekta V. Andrića; on se također teorijski zanosio mišlju o uklanjanju građevina srednjovj. i kasnijih stilova, koje je, međutim, u praksi obnavljao. Njegov projekt o uređenju juž. pročelja Dioklecijanove palače i gradnji velikoga hotela na tome prostoru zanimljiv je zbog zamisli o oživljavanju i stvaranju materijalne osnove za održavanje kult. baštine dajući joj novu namjenu. U to doba radi organizacije službe zaštite